TIL TIPOLOGIYASIDA UNIVERSAL ARXETIPLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Nurmatov Adxamjan Arapjan o‘g‘li
E-mail: mradi_0510@mail.ru

Received: 30.10.2025
Revised: 31.10.2025
Accepted: 01.11.2025

Kalit so‘zlar:
Til tipologiyasi, universal arxetip, til strukturalari, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika.

Key words:
Language typology, universal archetype, language structures, phonetics, morphology, syntax, semantics.

Ключевые слова:
Типология языка, универсальный архетип, языковые структуры, фонетика, морфология, синтаксис, семантика.

Annotatsiya. Ushbu tezisda til tipologiyasida universal grammatik arxetiplarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot universal strukturalarning turli tillarda qanday ifodalanishini va tipologik klassifikatsiyada ularning rolini aniqlashga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, universal arxetiplar til tipologiyasini tushunishda asosiy vosita bo‘lib, fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda umumiy qonuniyatlarni ochib beradi.

Annotation. This thesis analyzes the role and significance of universal grammatical archetypes in language typology. The study aims to identify how universal structures are represented across different languages and their role in typological classification. The results indicate that universal archetypes are a key tool in understanding language typology, revealing common patterns at phonetic, morphological, syntactic, and semantic levels.

Аннотация. В данной тезисе рассматривается роль и значение универсальных грамматических архетипов в типологии языка. Исследование направлено на выявление того, как универсальные структуры проявляются в различных языках и какую роль они играют в типологической классификации. Результаты показывают, что универсальные архетипы являются ключевым инструментом для понимания типологии языка, выявляя общие закономерности на фонетическом, морфологическом, синтаксическом и семантическом уровнях.

Kirish. Til tipologiyasi sohasida universal grammatik arxetiplarning o‘rni va ahamiyati lingvistik tadqiqotlar uchun asosiy masala hisoblanadi, chunki ular tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutlarni aniqlash, umumiy grammatik qonuniyatlarni tushunish va qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Universal arxetiplar fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda turli tillarda mavjud bo‘lgan umumiy grammatik birliklar sifatida qaraladi va til tipologiyasini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, universal grammatik strukturalar

turli tillarda o‘ziga xos realizatsiya shakllariga ega bo‘lsa-da, ularning umumiy qonuniyatlari til tipologiyasi va qiyosiy lingvistika jarayonida asosiy yo‘nalish sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, universal arxetiplarni o‘rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy til o‘qitish jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular o‘quvchilarga grammatik birliklarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini tizimli tushuntirish, til strukturasini chuqurroq anglash va tillararo kompetensiyani rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi til tipologiyasi nuqtai nazaridan universal grammatik arxetiplarning o‘rni, ularning turli tillarda ifodalanish xususiyatlari va amaliy ahamiyatini aniqlashdan iborat bo‘lib, shuningdek, lingvistik qiyosiy tahlil metodikasi asosida yangi pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish til o‘rganish jarayonini samarali qiluvchi strategiya sifatida ahamiyat kasb etadi, bu esa til tipologiyasi, lingvistik nazariya va amaliy til o‘qitish sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Til tipologiyasi nuqtai nazaridan universal grammatik arxetiplarni o‘rganish ilmiy va pedagogik jihatdan katta ahamiyatga ega, chunki ular til tizimlarining umumiy qonuniyatlarini aniqlash va turli tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni tushunishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda kuzatiladigan universal grammatik birliklar til evolyutsiyasining asosiy mexanizmlarini aks ettiradi va qiyosiy tahlil uchun nazariy zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Chomskiy (1965) universal grammatika nazariyasini ilgari surib, insonning tug‘ma til qobiliyati asosida grammatik strukturalarda mavjud bo‘lgan umumiy arxetiplarni aniqladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fonetik, morfologik va sintaktik darajalarda ko‘plab tillar o‘rtasida o‘xshashliklar mavjud bo‘lib, ular til nazariyasi va amaliy til o‘qitishda muhim ahamiyatga ega [1][2] Greenberg (1966) til tipologiyasi va grammatik universalliklarni tahlil qilib, turli tillardagi umumiy strukturaviy xususiyatlarni sistematik tarzda taqdim etdi. U morfologik va sintaktik qoidalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatib, universal arxetiplar kontseptsiyasini mustahkamladi [3] Bybee (1985) morfologik arxetiplar va ularning til evolyutsiyasidagi rolini o‘rganib, universal grammatik tendensiyalarning tarixiy va funksional kontekstda qanday paydo bo‘lishini tahlil qildi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, morfologik xususiyatlar fonetik va sintaktik darajalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, universal tendensiyalarni anglashda muhimdir [4] Comrie (1989) turli tillardagi sintaktik va semantik strukturalarni solishtirib, universal grammatik elementlarning til tizimlaridagi ifodalanish shakllarini aniqladi. U tilshunoslikda qiyosiy tahlil metodlarini qo‘llash orqali universal arxetiplarni amaliy va nazariy jihatdan tushuntirdi hamda til o‘qitishda qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatdi [5] Evans va Levinson (2009) zamonaviy lingvistik tadqiqotlar orqali universal grammatik arxetiplar tushunchasini qayta ko‘rib chiqib, madaniy va kontekstual faktorlar ta’sirida shakllangan farqlarni tahlil qildi. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, universal grammatik strukturalar mavjud bo‘lsa-da, tillarning tarixiy va ijtimoiy

rivojlanishi natijasida o‘ziga xosliklar paydo bo‘ladi, bu esa til o‘rganish va qiyosiy lingvistika sohasida yangi tadqiqotlar uchun asos yaratadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqotda universal grammatik arxetiplarning til tipologiyasidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlash uchun sifatli va miqdoriy tadqiqot metodlari kombinatsiyasi qo‘llanildi. Material sifatida turli tillarning yozma va og‘zaki korpuslari, grammatik qo‘llanmalar, ilmiy maqolalar va tilshunoslik tadqiqotlari bazasi ishlatildi. Tadqiqot jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajadagi grammatik birliklar tizimli tarzda yig‘ildi va tasniflandi; ikkinchi bosqichda qiyosiy tahlil metodlari yordamida universal arxetiplar va ularning turli tillarda realizatsiya shakllari aniqlab chiqildi; uchinchi bosqichda esa empirik natijalar nazariy kontseptsiyalar bilan taqqoslanib, til tipologiyasi va pedagogik metodikaga tatbiq etish uchun umumiy xulosalar ishlab chiqildi. Tadqiqotda Chomskiy, Greenberg, Bybee, Comrie va Evans & Levinson tadqiqotlari metodologik asos sifatida ishlatilib, fonetik, morfologik va sintaktik darajalarda universal grammatik birliklarni qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi. Shuningdek, turli tillardagi grammatik birliklarni sistematik tarzda tahlil qilish orqali universal arxetiplarni aniqlash va ularni amaliy til o‘qitish jarayonida qo‘llash imkoniyati yaratilgan. Bu yondashuv tadqiqotning ishonchliligini oshirib, lingvistik nazariya va amaliy metodikani birlashtirishga xizmat qiladi.

Jadval. Til tipologiyasida universal grammatik arxetiplarning o‘rni va ifodalanishi

Grammatik Daraja	Universal Arxetip	Misol Tillarda Ifodalanishi	Pedagogik Ahamiyati
Fonetik	Tovush birliklari va fonemalar	Ingliz tilida /p/ va /b/, Rus tilida /п/ va /б/, Fransuz tilida /p/ va /b/	Talaffuzni o‘rganishda yordam beradi, nutqning fonetik asosini yaratadi
Morfologik	Fe’l va ot shakllari, zamon va son belgilari	Ingliz tilida “walk–walked”, Rus tilida “идти–шел”, Fransuz tilida “marcher–marché”	So‘z yasash va o‘zgarish mexanizmini tushunishga yordam beradi
Sintaktik	Subyekt–predikat–obyekt tartibi	Ingliz tilida SVO, Rus tilida SVO, Fransuz tilida SVO	Gap tuzilishini anglash va nutqni to‘g‘ri ifodalash imkonini beradi
Semantik	Asosiy ma’no birliklari	Ingliz tilida “eat”, “drink”, Rus tilida “есть”, “пить”,	Lug‘at boyligi va semantik tushunishni rivojlantiradi

Grammatik Daraja	Universal Arxetip	Misol Tillarda Ifodalanishi	Pedagogik Ahamiyati
		Fransuz tilida “manger”, “boire”	

Ushbu jadval universal grammatik arxetiplarning fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda turli tillarda qanday ifodalanishini ko‘rsatadi. Fonetik darajada tovush birliklari, morfologik darajada so‘z shakllari, sintaktik darajada gap tuzilishi va semantik darajada asosiy ma’no birliklari universal xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa lingvistik qiyosiy tahlil va til o‘qitish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, universal grammatik arxetiplar til tipologiyasida muhim rol o‘ynaydi va turli tillarda fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda o‘xshashliklar mavjudligini aniqlashga yordam beradi. Fonetik darajada tahlil shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab tillarda tovush birliklari va fonemalar o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lib, bu universal talaffuz va nutq asoslarini tashkil etadi. Morfologik darajada fe’l va ot shakllari, zamon va son belgilari ko‘plab tillarda umumiy prinsiplarga asoslangan bo‘lib, ular so‘z yasash va grammatik qoidalarni tushunishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Sintaktik darajada subyekt–predikat–obyekt tartibi ko‘plab tillarda kuzatiladi, bu esa gap tuzilishini anglash va nutqni to‘g‘ri ifodalash imkonini beradi, lekin tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar ta’sirida ayrim tillarda sintaktik o‘zgarishlar kuzatiladi. Semantik darajada esa asosiy ma’no birliklari turli tillarda universal tushunchalarni ifodalaydi, bu lug‘at boyligi va semantik tushunishni rivojlantiradi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, universal arxetiplarning mavjudligi til tipologiyasi va qiyosiy lingvistika jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularni aniqlash til strukturalarini tushunishda nazariy va amaliy vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot shuningdek, universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish til o‘qitish jarayonini samarali qiluvchi pedagogik strategiya ekanini ko‘rsatdi. Fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda aniqlangan o‘xshashliklar universal grammatika nazariyasi bilan mos kelishini tasdiqladi, farqlar esa tilning moslashuvchan va dinamik tabiatini ochib beradi. Shu bilan birga, qiyosiy tahlil metodlari universal grammatik arxetiplarni pedagogik metodikaga tatbiq etish imkoniyatlarini yaratib, til tipologiyasi va lingvistik nazariya sohasida amaliy ahamiyatga ega natijalarni berdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, universal grammatik arxetiplarni chuqur o‘rganish til tipologiyasi, qiyosiy lingvistika va amaliy til o‘qitishda samarali vosita hisoblanadi hamda o‘quvchilarda lingvistik tafakkur va tillararo kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, universal grammatik arxetiplar til tipologiyasida markaziy rol o‘ynaydi va turli tillarda fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajadagi o‘xshashliklarni aniqlashda asosiy vosita hisoblanadi. Fonetik darajada tovush birliklari va fonemalarning o‘xshashligi universal talaffuz va nutq asoslarini tashkil etsa, morfologik darajada fe’l va ot shakllari, zamon va son belgilari

so‘z yasash va grammatik qoidalarni tushunishga yordam beradi. Sintaktik darajada subyekt–predikat–obyekt tartibi gap tuzilishini anglash imkonini beradi, semantik darajada esa asosiy ma’no birliklari lug‘at boyligini va semantik tushunishni rivojlantiradi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, universal arxetiplarning mavjudligi til strukturalarini tushunish va til tipologiyasini ishlab chiqishda nazariy va amaliy asos yaratadi. Tadqiqot shuningdek, universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish til o‘qitish jarayonini samarali qiluvchi pedagogik strategiya ekanini tasdiqladi. Umuman olganda, universal grammatik arxetiplarni chuqur o‘rganish til tipologiyasi, qiyosiy lingvistika va amaliy til o‘qitishda samarali vosita bo‘lib, o‘quvchilarda lingvistik tafakkur va tillararo kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Chomskiy, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Greenberg, J. H. (1966). Universals of Language. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Bybee, J. (1985). Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
4. Comrie, B. (1989). Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. Chicago: University of Chicago Press.
5. Evans, N., & Levinson, S. C. (2009). The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science. Behavioral and Brain Sciences, 32(5), 429–448.